

Artikel

Culturele diversiteit en biodiversiteit voor een duurzame ontwikkeling

Maarten Van Opstal

Een nieuwsbrief van de Franse Commissie voor Duurzame Ontwikkeling (april 2002) begint met een oproep voor de integratie van culturele diversiteit binnen het project van de duurzame ontwikkeling. Volgens die commissie behandelt de literatuur rond duurzame ontwikkeling slechts zelden de problematiek van cultuur. De verspreiding van taal, praktische kennis, riten, tradities, geloof, wereldvisies, uitvindingen en constructies; en de overdracht van empirische en theoretische kennis is onafscheidelijk verbonden met cultuur. Het volledige proces van vooruitgang, in het geval van de duurzame ontwikkeling een soort van constructieve vooruitgang of beschaving, is afhankelijk van de complexe matrix van cultuur.¹

16

Voor een duurzame toekomst is het dus nodig om naast de biologische realiteit eveneens een licht te werpen op de culturele werkelijkheid. Inzicht in lokale tradities en gewoonten is van belang voor verdere kennisverwerving. Duurzame ontwikkeling wordt al te vaak geïnterpreteerd als een zuiver economische term, terwijl - zonder culturele ontwikkeling en evolutie - een mentaliteitsverandering niet ver genoeg zou kunnen doordringen in de bevolking om werkelijk een implementatie van duurzaamheid in het dagelijkse leven te kunnen bereiken. Volgens de Franse commissie ligt de nadruk voor de ecologische aspecten te sterk op een essentieel biologische mens. Voor de economische aspecten wordt hoofdzakelijk gedacht in termen van de menselijke basisbehoeftes (toegang tot voedsel,

gezondheidszorg, huisvesting...)

De Franse commissie stelt dat het sociale opzet eerder een egalitaire herverdeling van rijkdom tot doel stelt dan een kwalitatieve en productieve relatie tussen volkeren. Als gevolg hiervan zijn andere evenwaardige behoeftes zoals toegang tot onderwijs, kennis en cultureel erfgoed, genegeerd. Elk individu heeft eveneens nood aan de ontwikkeling van zijn persoonlijkheid en de creatieve expressie daarvan. [1]

Vandaag wordt onze culturele diversiteit, zoals onze biodiversiteit, ernstig bedreigd door de globalisering. Deze globalisering dreigt onze verbeelding te standaardiseren door een rechtlijnig uniform cultureel model te verspreiden over de volledige planeet. Het proces van duurzaamheid is niet haalbaar zonder de actieve bescherming van

de creatieve lokale specifieke cultuur en traditie. Onze menselijke erfenis (onze culturele diversiteit) dient veilig gesteld te worden voor transgenerationale overdracht, net zoals onze natuurlijke erfenis (de biosfeer).¹ Gedurende de laatste jaren heeft een kleine groep multinationale bedrijven zowel educatieve technieken (software, tekstboek publicatie,...), productie en distributie van informatie (pers, televisie, internet), als productie en distributie van culturele goederen (publicaties, muziek, film, kabel) gemonopoliseerd. Deze stille monopolisering zorgde voor een zuiver marktgeoriënteerde ideologie. Cultuur kan zijn diepgang verliezen door simpelweg populistisch amusement te worden, met als enige basis enkele waarden van het neoliberal 'productiesysteem'. In de twintigste eeuw behielden totalitaire staten hun machtsmonopolie door controle over productie en distributie van onderwijs, informatie en cultuur. De Franse commissie ziet dergelijk monopolie als een natuurlijke partner van de globalisering. Culturele diversiteit dreigt samen met biodiversiteit verloren te gaan in een generaliserende commercialisering. De Franse Commissie voor Duurzame Ontwikkeling wijst op de noodzaak om die dubbele strijd voor diversiteit te bundelen. Beide zijn onafscheidelijk verbonden in de empirische realiteit.¹ Vooral op internationaal niveau is een dergelijke diverse benadering van cultuur essentieel om opbouwende onderhandelingen te voeren met andere culturen. Via een vergelijkende en diverse aanpak kan constructief worden gebouwd aan de best beschikbare technieken, met wederzijds respect en gelijke inbreng van de onderhandelingspartners. In een 'duurzame' maatschappij dient ieder individu de kans te krijgen haar of zijn eigen leven te realiseren, eerder dan zich er aan te

moeten onderwerpen. Onderwijs wordt een onontbeerlijke schakel in een continu proces van culturele verrijking. Ieder persoon moet over de mogelijkheid beschikken om zelf een cultureel producent en agent te worden en op die manier de status van consument te overstijgen.¹

Culturele diversiteit en biodiversiteit voor duurzame ontwikkeling

Op 3 september 2002 organiseerden de UNESCO en UNEP gezamenlijk een rondetafel gesprek in Johannesburg, tijdens de Wereldconferentie. Dit debat bracht het vraagstuk van culturele en biologische diversiteit naar voor op hoog niveau. Voorheen omhelsde het 'officiële' begrip duurzame ontwikkeling vooral economische, ecologische en sociale parameters, maar negeerde grotendeels belangrijke culturele knelpunten. Volgens UNESCO is een verandering van strategie een absolute noodzaak. Het debat over culturele diversiteit moet een centrale rol krijgen binnen alle onderhandelingen rond duurzame ontwikkeling. Hiervoor ontwierp de UNESCO in 2001 de 'Universele Verklaring aangaande Culturele Diversiteit'. Hierin lezen we: "Culturele diversiteit is even noodzakelijk voor de mensheid als biodiversiteit voor de natuur, in deze zin, dat het de gemeenschappelijke erfenis is van de mensheid en dat het erkend en verzekerd zou moeten worden in het belang van de huidige en toekomstige generaties."²

Koïchiro Matsuura (directeur-generaal UNESCO) verklaarde dat in Johannesburg een stap vooruit moest worden gezet door de erkenning van diverse culturele visies over het welzijn van de mens. Deze erkenning is essentieel om ten gronde het milieu

te begrijpen en te beschermen en tegelijkertijd aan de behoeften van de huidige en komende generaties te kunnen voldoen. “Inheemse en traditionele gemeenschappen van over de hele wereld hebben een buitengewoon gesofisticeerd inzicht ontwikkeld in biodiversiteit, de vrucht van een rijke basis van kennis en een patroon van waarden die deze kennis respecteert. We kunnen de kennis die culturele en biologische diversiteit met elkaar verbindt niet langer negeren. (Matsuura – UNESCO, 2002)”³

Complementaire kennis

Respect voor culturele diversiteit verbreedt de mogelijkheden voor iedereen en in combinatie met biodiversiteit is het essentieel voor het overleven van de mensheid. Verlies van diversiteit brengt een enorm verlies in levenskwaliteit met zich mee. Als we talen en culturen laten uitsterven, beperken we meteen onze potentiële kennis over het milieu en de voordelen van ons biosysteem. Vandaag de dag is er een breder inzicht dat het verdwijnen van zowel biologische, als culturele diversiteit een bedreiging vormt voor globale stabiliteit. Het maakt de aarde en haar bevolking extreem kwetsbaar. Zowel de Johannesburg Declaration on Sustainable Development, als de Johannesburg Plan of Implementation of the World Summit on Sustainable Development benadrukken dat culturele en biodiversiteit even significante voorwaarden zijn voor duurzame ontwikkeling.

De Verenigde Naties riepen in hun Millennium Verklaring (2000) op tot respect voor de natuur, als één van de fundamentele waarden voor de mensheid. De huidige patronen van consumptie en productie moeten veranderd worden in het belang van ons toekomstig welzijn en dat van onze nabestaanden. Respect

voor biologische diversiteit impliceert respect voor menselijke diversiteit. Culturele diversiteit wordt voorgesteld als een bron van vernieuwing, creativiteit en uitwisseling. Culturele diversiteit biedt geen onveranderbaar object aan dat dient geconserveerd te worden, maar een kader voor een continue dialoog tussen alle mogelijke uitingen van identiteit. In deze zin verbindt cultuur het individu, de gemeenschap en de mens. “Culturele diversiteit verzekert duurzaamheid omdat het universele ontwikkelingsdoelen verbindt met aanmerkelijke en specifieke morele visies. (UNESCO-UNEP, 2002)”

Er is een wederzijdse afhankelijkheid tussen beide diversiteiten. Enerzijds hangen onnoemelijk veel culturele praktijken voor hun verder bestaan en hun uiting af van specifieke factoren van biodiversiteit, anderzijds worden betekenisvolle samenstellingen van biodiversiteit ontwikkeld, behouden en beheerd door culturele groepen, met talen en kennis als de media van hun beheer. UNESCO vat het belang van een gecombineerde duurzame aanpak voor culturele en biodiversiteit samen in het woord ‘kennis’. Het is door deze lokaal culturele kennis, gecommuniceerd door taal, dat een directe connectie tussen culturele en biologische diversiteit wordt aangereikt.

Globalisering roept nieuwe vragen op en dito uitdagingen. Meer dan een zuiver economisch fenomeen, is het eveneens een cultureel, technisch en ecologisch verschijnsel. De UNESCO stelt dat politieke en wettelijke maatregelen dienen genomen te worden op nationale en internationale niveaus, om de inspanningen ter promotie van cultureel pluralisme en biodiversiteit te bevorderen. Door een duidelijke benadering, gebaseerd op het inzicht dat culturele en biologische fenome-

nen niet mogen gedissocieerd worden, moeten acties worden ondernomen.⁴

Systematisch kader voor 'diversiteit'

Volgens Professor Arjun Appadurai, Antropoloog aan de Yale University, garandeert culturele diversiteit duurzaamheid, omdat het universele ontwikkelingsdoeleinden verbindt met haalbare en specifieke morele visies. Biodiversiteit steunt op lange termijn steeds op de maximale diversiteit van dergelijke morele visies. Als 'mense-lijke' diversiteit afneemt, dan neemt ook het archief van visies af, dat moreel beheer van natuur en 'materieel' welzijn met elkaar verbindt. Deze beide diversiteiten vormen de best mogelijke weerstand tegen ideologische en technologische uniformiteit. De wereld dreigt te vervlakken, als de marktgerichte globalisering toegelaten wordt haar eigen gang te gaan. Culturele diversiteit is meer dan puur verschil in cultuur. Het is een waarde die erkent dat verschillen in mensen een deel zijn van systemen en relaties. Het verenigt waarden als creativiteit, waardigheid en gemeenschap. Zonder deze 'culturele' waarden is geen enkele duurzame visie op ontwikkeling mogelijk, aangezien het niet gebaseerd is op de morele toewijding van de uitvoerders van ontwikkeling, die deel zijn van specifieke culturele gemeenschappen.

Professor Appadurai stelt dat de opbouw van een systematisch kader om beide vormen van diversiteit te verbinden in een breder idee van duurzame ontwikkeling automatisch enkele op enkele sleutelvragen botst.

Armoede en diversiteit

De eerste vraag die moet worden beantwoord is of armoedebestrijding en diversiteit samengaan. Globalise-

ring gebaseerd op de logica van de vrije markt heeft de laatste twee decennia de kloof tussen arm en rijk enkel vergroot. Voor meer dan de helft van de wereldbevolking zijn biodiversiteit en duurzaamheid wreedaardige grappen van een kleine elite. Kan de mensheid de planeet beheren wanneer ze niet in staat is zichzelf te onderhouden. De link moet gelegd worden tussen een goede volksgezondheid en een gezond milieu. In een wereld waar de vrije markt de internationale relaties leidt, raken milieubelangen, economische belangen en 'ontwikkelingsdenken' steeds meer in conflict met elkaar. Kan de globalisering van de economie gerespecteerd worden in samenspel met andere doelstellingen als bestrijding van armoede en milieuveiligheid?

Diverse visies op ontwikkeling

Culturele diversiteit kan de verbinding zijn tussen meetbare en niet-meetbare dimensies van ontwikkeling. Volksgezondheid of economische capaciteit zijn feitelijk meetbaar. De graad van motivatie, participatie, appreciatie, etc. is moeilijker feitelijk weer te geven. Deze factoren lijken vanzelfsprekend maar worden vaak over het hoofd gezien. Dit veroorzaakte een massaal falen in de wereldwijde poging om arme landen te 'ontwikkelen'. Culturele diversiteit biedt de brug aan tussen beide dimensies van ontwikkeling, zelf onafscheidelijk van elkaar. "Vele ontwikkelingsprojecten hebben gefaald omdat ze er niet in geslaagd zijn een overtuigende link te maken tussen deze dimensies, of geprobeerd hebben een enkelvoudige visie van menselijke verbetering en materieel welzijn op te leggen. (Appadurai - UNESCO, 2002: 17)" [4] Welk nationaal of internationaal beleid kan culturele diversiteit garanderen als bron voor duurzame ontwikkeling?

Markten versus kosmologieën

Er is een tendens van bepaalde culturen en gemeenschappen om naar buiten te komen als winnaars in de lange geschiedenis van technologische verandering. Andere worden bestempeld als zwak of marginaal. De autochtone bevolkingen van vele delen van de wereld hebben bewezen uitstekende beheerders te zijn van de biodiversiteit van hun eigen omgeving. Deze volkeren ontwikkelden vaak complexe kosmologieën waarin de wederzijdse afhankelijkheid van mens en natuur een fundamentele waarde is. Evenwicht en harmonie worden hier vaak sterker benadrukt dan groei en vernieuwing. Kunnen deze volkeren worden aangemoedigd om deel te nemen aan de wereldeconomie zonder hun inherente ecologische kosmologieën in de steek te moeten laten?

Diversiteit voor de lange termijn

Culturele diversiteit is essentieel verbonden met vragen rond recht, ethiek en vrijheid. De krachten van globaal consumentisme maken het behoud van culturele waardigheid moeilijk voor vele gemeenschappen. Globale economie zet de nationale regeringen onder zware druk, in het belang van globale concurrentietrends. Toerisme wordt een levensnoodzakelijke bron van inkomsten voor vele armere landen en vele culturen zien zich dan ook gedwongen tot het ontwikkelen van cultureel amusement. Deze inkrimping van diversiteit heeft eveneens een zware impact op biodiversiteit. Een blinde en monotheïstische navolging van vrije marktprincipes neigt waarden op lange termijn te marginaliseren. Zowel culturele diversiteit als biodiversiteit zijn waarden op lange termijn. Wat zijn de principes van een wereldwijd protocol

voor duurzame ontwikkeling waarin eerder langetermijnwaarden de kortetermijndoelen van ontwikkeling lijken te determineren, dan vice versa? [4]

Sleutelpunten en –vragen

De hoofdlijnen van de conferentie kunnen worden samengevat in volgende vragen en stellingen.⁴

1. Toename van armoede en verlies van biodiversiteit en culturele diversiteit zijn onderling verbonden
2. Is globalisering een bedreiging voor of een mogelijkheid tot promotie van culturele en biodiversiteit ter bevordering van duurzame ontwikkeling?
3. Niet-duurzame consumptie en productiepatronen veroorzaken een verlies van culturele en biodiversiteit.
4. Er is een groeiend bewustzijn van de noodzaak om aandacht te schenken aan de mogelijke bedreigingen van globalisering voor (lokale) culturele diversiteit, biodiversiteit en traditionele kennis.
5. Soms bestaat de misvatting dat culturele intolerantie en de schending van mensenrechten een resultaat is van promotie van culturele diversiteit.
6. Is er nood aan een internationaal overeengekomen kader, zoals een ethische code, een verklaring, een plan of wettelijk instrument, voor de bevordering van culturele en biologische diversiteit als drijfkracht voor duurzame ontwikkeling?

Culturele diversiteit in Vlaanderen

In het volgend hoofdstuk, zal ik kort nagaan in hoeverre ‘culturele diversiteit’ geïntegreerd is binnen ons eigen ‘lokaal’ beleid betreffende duurzame

ontwikkeling. Een artikel uit De Standaard verwijst naar een studie van KPMG en de Universiteit Amsterdam, waaruit blijkt dat het Belgische bedrijfsleven internationaal op de laatste plaats staat qua maatschappelijke betrokkenheid. Slechts 9% van de Belgische bedrijven publiceert een afzonderlijk rapport aangaande corporate responsibility.⁵

Het Federaal Plan Duurzame Ontwikkeling 2000-2004 beperkte zich tot een kaderplan rond de ecologische, sociale en economische dimensie. Het tweede plan stelt de Europese strategie voor duurzame ontwikkeling centraal. Bij analyse van dit tweede plan, vinden we geen deelthema over cultuur. Cultuur zal dus moeten geïntegreerd zijn in het thema van 'armoede en sociale uitsluiting' van het nieuw Federaal Plan. Een mogelijke kritiek op een dergelijke integratie van 'culturele diversiteit' binnen 'armoedereductie', is de mogelijke overmacht van de economische ontwikkelingsfactor op deze diversiteit of vervlakking door een pragmatisch egalitarisme.

Europa koos wel degelijk voor de integratie van sleutelonderwerpen als armoedebestrijding, vrede, democratie, gelijkheid, consumptiepatronen, culturele diversiteit, ... binnen de duurzame ontwikkeling. Staatssecretaris Els Van Weert ziet in educatie een oplossing voor deze integratie. Duurzame ontwikkeling dient een deel te worden van de lokale cultuur en persoonlijke leefwereld. 'Duurzame ontwikkeling moet op termijn een automatisme worden, maar dat is het vandaag nog niet.'⁶ In een artikel in De Morgen, sluit Van Weert af met een verwijzing naar de drie pijlers, zonder te verwijzen naar de culturele aspecten van ontwikkeling.

In zijn eerste Vlaamse beleidsnota duurzame ontwikkeling haalt Vlaams minister-president Yves Leterme de

idee van cultuur slechts op summier wijze aan. Leterme wenst het evenwicht tussen de economische, sociale en ecologische pijlers te verzekeren, zodat de oorspronkelijke doelstellingen van de Noorse Premier Brundlandt nagestreefd blijven. De minister wil er bovendien voor zorgen dat duurzame ontwikkeling niet enkel een troef wordt voor milieuzorg, maar eveneens voor economie, 'sociale (her)verdeling en de opbouw van een sociaal-cultureel en menselijk kapitaal.'⁷ Over de idee van 'culturele diversiteit' wordt echter niet gesproken. In een multiculturele samenleving is doorzicht nodig in deze diversiteit om strategieën efficiënter te maken en te optimaliseren. Interregionale samenwerking zal een hoge graad van culturele diversiteit in het strijdperk van de duurzame ontwikkeling brengen. De Europese strategie van o.a. Göteborg zal moeten worden vertaald naar verschillende regio's, zonder de internationale dimensie uit het oog te verliezen. Ieder land zal een eigen strategie dienen uit te werken.⁷

Cultuur is een regionale bevoegdheid in de Belgische federale staat en bijgevolg vindt deze zaak eerder haar politieke uitvoering in regionale handen. Historisch gezien is de evolutie van duurzame ontwikkeling vooral gegroeid vanuit de milieuzorg, de vertaling van de andere pijlers werd vooral geïntegreerd in verschillende andere projecten specifiek gericht op duurzame ontwikkeling. De beleidsopties van minister Leterme focuseren vooral op: administratieve ondersteuning, begroting, een Vlaamse strategie, betere samenwerking tussen verschillende beleidsniveaus, ondersteuning van de lokale overheden, onderzoek naar een juridische onderbouw, de voorbeeldfunctie van de overheid, zichtbaarheid van Vlaanderen binnen Europa en de wereld. Cultuur wordt grotendeels slechts instrumen-

teel benaderd binnen de problematiek van informatie, sensibilisering voor en communicatie van duurzaam beleid. Leterme vermeldt in zijn beleidsop-ties wél duidelijk de noodzaak van betrokkenheid van het middenveld. Agenda 21 en o.a. Johannesburg ver-melden uitdrukkelijk de noodzaak van een participatorische benade-ring van duurzame ontwikkeling. Het Vlaamse regeerakkoord bevestigt dit. Participatie betekent extra advies en feedback, bovendien impliceert het 'diversiteit'. Leterme wenst het begrip duurzame ontwikkeling uit te breiden naar een actieve betrokkenheid van alle partijen in hun diversiteit. 'Zonder actieve betrokkenheid van bedrijven, milieubewegingen, vrouwen, jongeren en anderen kan er geen sprake zijn van een succesvol duurzaam ontwikkelings-beleid.'⁷

Vooraf in een regio als het Brusselse gewest lijkt een integratie van cultu-rele diversiteit, binnen de problematiek van duurzame ontwikkeling, onmisbaar in de praktijk. Het Brussels hoofdstede-lijke gewest kent echter geen minister die expliciet bevoegd is voor duurzame ontwikkeling, elke minister dient zelf zijn verantwoordelijkheid op te nemen. Het gewestelijke ontwikkelingsplan (GewOP) voor de ontwikkeling van het Brusselse Gewest stelt duurzaam-hed centraal en trekt het begrip verder open: 'Duurzame ontwikkeling houdt rekening met de gevolgen voor het leefmilieu en de mens, met de evolutie van de productie en het verbruik. Het doel van deze totale integratie is een ontwikkelingswijze te creëren die tege-lijk realistisch is vanuit economisch oogpunt, gerechtvaardigd op sociaal vlak en ecologisch verantwoord.'⁷

Culturele diversiteit kan mogelijk een nieuw licht werpen op het debat over duurzaamheid. In het Belgisch beleid wordt dit aspect echter eerder summier

behandeld en meestal slechts impliciet vermeld.

Conclusie

Duurzame ontwikkeling wordt als begrip vaak verruimd of geherinter-preteerd. Het plaatje is echter nog niet compleet. Vaak maakt cultuur impliciet deel uit van de omschrijving van duurzame ontwikkeling, maar het wordt slechts zelden expliciet vermeld. Toch kwam cultuur en ontwikkeling ter discussie in verscheidene commis-sies, zoals de Commissie-Brandt, de Zuid-Commissie, de Wereldcommis-sie voor Milieu en Ontwikkeling en de Wereldcommissie over Mondiaal Bestuur.⁸ De intrinsieke rol van cultuur in een 'menswaardig' ontwikkelings-proces moet erkend worden en verder worden uitgediept. Een van de kern-punten uit De kracht van cultuur, het rapport van de Wereldcommissie voor Cultuur en Ontwikkeling, is dat cul-tuur nooit kan gereduceerd worden tot de ondergeschikte positie van instru-ment voor economische groei.⁸

Cultuur speelt een centrale rol in het politieke, economische en sociale leven van gemeenschappen. Cultuur is dynamisch en evolueert doorheen de tijd. Hierdoor kunnen we afstand nemen van zuiver regressieve tradities en positieve, bruikbare aspecten omar-men. De complementaire idee van cul-turele en biologische diversiteit in het belang van een duurzame ontwikkeling lijkt één van de hoofdaspecten te zijn van toekomstige onderhandelingen over duurzame ontwikkeling.

[Bronnen]

- 1 Franse Commissie voor Duurzame Ont-wikkeling: [www.eeac-network.org/down-load/opinion%20culture%202002-](http://www.eeac-network.org/download/opinion%20culture%202002-)

- 07.pdf
- 2 UNESCO: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=5496&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.htm
  - 3 http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=5372&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
  - 4 <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001322/132262e.pdf>
  - 5 De Standaard. 16/6/2005, p.51
  - 6 De Morgen. 29/6/2005, p.4
  - 7 Leterme, Y. Beleidsnota Duurzame Ontwikkeling: http://www2.vlaanderen.be/ned/sites/regering/beleidsnotas2004/leterme/duurzame_ontwikkeling.rtf
  - 8 Arizpe, L. (Assistent Directeur-Generaal voor Cultuur bij Unesco) Conferentie: De kracht van cultuur. Amsterdam, 1996.
- Geertz, C. The Use of Diversity. In: Borofsky, R. (ed.): *Assessing Cultural Anthropology*. New York: McGraw-Hill, p. 454-467. 1994.
- Hens, L. et al. *Human Ecology – Coming of Age: An International Overview*. Brussel: VUB-Press, 1991.
- Karnooouh, C. *Adieu A La Différence*. Arcantère, Parijs, 1993.
- Mead, M. (1956, 1966) *New Lives for Old. Cultural Transformation – Manus, 1928-1953*. New York: Dell Publishing Company, Inc. 1971
- Pinxten, R. et al. *Cultural Dynamics. A vision and a perspective*. In *Cultural Dynamics*, I: 1-28. 1988.
- Pinxten, R. *Culturen sterven langzaam. Over interculturele communicatie*. Antwerpen: Hadewych (2e druk), 1994
- Said, E. *Orientalism*. 1978

[Literatuur]

- Bookchin, M. What Is Social Ecology? *Communalism: International Journal for a Rational Society* ISSUE 4 JANUARY 2003
- Bourdieu, P. en Passeron, J.C. *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: Sage. 1990

[BIO]

Maarten Van Opstal is licentiaat in de vergelijkende cultuurwetenschap (UGent) en studeert momenteel een masteropleiding in duurzame ontwikkeling en menselijke ecologie (VUB).